

Олександр Бродецький

o.brodetskyi@chnu.edu.ua

ORCID: 0000-0002-1769-9036

доктор філософських наук,
доцент кафедри філософії та культурології
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

§ 2.3.

**МЕНТАЛЬНО-ЦІННІСНЕ
ПІДГРУНТЯ МОВНОЇ
СВІДОМОСТІ Й ПРАКТИКИ
СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ:
БЕЗПЕКОВІ АСПЕКТИ**

**а) Суржикові корозії:
виміри мови і виміри свідомості**

Розпочати цей параграф монографії доцільно із невеличкої «прелюдії»-спогаду. «Это что – и справа, и слева – с Украины?» – «Да нет – только вот эти с Украины (вказивний жест ліворуч), а те (жест праворуч) – не с Украины; из другой, видно, страны (может, Словении): ведь совсем непонятно, что говорят [...]» Цей епізод – з побаченого й почутного декілька років тому діалогу на пляжі в Болгарії. Діалог напівголоса вели між собою члени родини з Росії. А обговорювали вони дві українські родини, що розташовувалися на пляжі поруч. Представники однієї української родини (тієї, мовлення якої росіяни не розуміли) спілкувалися одне з одним чистою українською мовою. А друга родина вживала суржик і, на жаль, нецензурну лексику.

Водночас часто можна почути твердження: «Суржик – це добре (чи нормально), це і є народна мова українців!» Втім, є чимало підстав вважати такі твердження хибними – своєрідним міфом! Упродовж тривалого історичного часу ні на Заході, ні в Центрі, і на Півдні, ні на Сході України прості люди у масі своїй не розмовляли тим, що нині називають суржиком. А якщо дехто з них і розмовляв чимось схожим на нього, то це була явна меншість, – ті, що заради соціалізації в імперії абияк переходили на ламану російську (зі збереженням окремих, теж ламаних, українських рис), як, наприклад, персонаж Возний, якого описав ще І. Котляревський у славнозвісній п'єсі «*Наталка Полтавка*». Суржикова мова цього персонажа різюче різниться від доволі цілісної народної української, яку демонструють всі інші персонажі. Щодо верств з високим (чи відносно високим) соціальним статусом – їхнє російщення (чи принаймні українсько-російська мовна гібридність) вже у XVIII ст. істотно давалася взнаки і на Гетьманщині, і на Слобожанщині, на чому наголошував й авторитетний мовознавець Ю. Шевельов²¹⁷. Можна, звісно, вбачати впливи і на саму російську того часу давньої книжної української (руської) мови, що використовувалася в літературі до І. Котляревського. Але то вже інша й окрема тема.

Важливо, однак, те, що основна частина простих людей розмовляла живою народною українською (з діалектними особливостями своїх регіонів). Промовистим у цьому плані є одне історико-філологічне свідчення, яке підтверджує, що ще на початку ХХ ст. для більшості звичайних українців не тільки Західної, а й Центральної та Східної України елементарні російські слова, що позначали побутові явища й предмети, були незрозумілі й чужі. Переконатися в цьому дає змогу цікавий документ 1905 р. – «*Об отмене стеснений малорусского печатного слова*»²¹⁸. Це

²¹⁷ Шевельов Ю. Попередні зауваги до вивчення мови та стилю Сковороди. *Зіпски Наукового товариства імені Шевченка. Праці Філологічної секції*. Львів, 2000. Том ССXXXIX. С. 209–210.

²¹⁸ Об отмене стеснений малорусского печатного слова. Санкт-Петербург: Типографія Императорской Академіи наукъ, 1905. 96 с.

висновок тогочасної російської Академії наук щодо української мови. У ньому висловлювалися намагання²¹⁹ переконати імперську владу скасувати утиски щодо української мови та літератури, обґрунтовуючи їхню самостійність та право на вільний розвиток. Серед іншого в цьому тексті констатувалося, що на початку ХХ ст. звичайному українцеві Наддніпрянщини, Слобожанщини, Причорномор'я були недоступними, незрозумілими базові російські слова. Фрагмент цього важливого документа, складеного світочами філологічної науки, спеціально наведемо тут мовою оригіналу: «Комиссия имела в своём распоряжении ряд достоверных данных, свидетельствующих о затруднительности для малоруса²²⁰ понимания великорусского книжного языка. Некоторые такие данные приведены и в упомянутых сообщениях. Особенно важно отметить, что малорусу с трудом даётся понимание великорусских книг, посвященных изложению даже самых элементарных сведений, в виду именно различий обоих языков в обозначении предметов обиходного употребления: слова «лошадь», «мерин», «телега», «одонье», «омшеник», «овин», «рига», «клеть», «подволока», «польнья», «глаз», «лоб», «затылок», «туча», «молния», «радуга», «колодезь», «пруд», «мельница», «мельник», «боров», «кукушка», «тряпка», «изба», «калитка», «форточка», «петух», «наседка», «нашесть» непонятны малорусу. Самым красноречивым образом свидетельствуют о том же затруднения, испытываемые даже образованными малорусами при знакомстве с нашей книжной речью; об этих затруднениях говорят многие наблюдатели, начиная с тридцатых и сороковых годов прошлого столетия. И не напрасно, конечно, малорусы так охотно прибегали и прибегают к «рідній мові» для выражения на письме своих мыслей и чувств. Комиссия имеет основание утверждать, что распространение книг среди малорусского населения на родном для него языке пошло бы гораздо успешнее, чем на языке великорусском»²²¹. Прикметно: у додатках до згаданого висновку академічної комісії відзначалося, що в той час українці становили більшість населення не лише в тих губерніях, території яких нині входять до складу України, а й, наприклад, у Кубанській і Ставропольській губерніях²²². Ми посилаємось на цей фрагмент документу також у нашій іншій публікації²²³, зі змістом якої перегукуються й деякі інші частини цього параграфу монографії.

²¹⁹ У тексті члени спеціальної комісії, об'єктивні науковці, академіки Ф. Корш, В. Заленський, А. Лапко-Данилевський, С. Ольденбург, А. Фаміцин, Ф. Фортунатов, А. Шахматов обстоювали самостійність та права української мови.

²²⁰ Підкреслимо, що вживання слова «малорось» в значенні «українці» – це, вочевидь, неадмінна на той час цензурна умова. Тому це не повинне сьогодні збентежувати, а слід зважати на реалії часу виходу цитованої публікації.

²²¹ Обь отмѣне стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. Санкт-Петербургъ : Типографія Императорской Акакемии наукъ, 1905. С. 27.

²²² Там само. С. 91-92.

²²³ Бродецький О.Є. Мовна ідентичність культурного простору Сходу та Півдня України і шляхи подолання наслідків російщення. *Аксіосфера освіти: історичні тенденції та пріоритети сьогодення* / за ред. члена-кореспондента НАПН України В.О. Балуха. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2018. С. 160-168.

Народною українською мовою органічно розмовляли про-сті українці, і вона (звісно, з певними модифікаціями) лягала в основу літературної мови. Саме з уст народу українські класики привносили її у свої твори, звісно, дещо шліфуючи, але все ж зберігаючи найсутнісніше. А суржик – це прикрий результат тривалих процесів російщення, яке саме в ХХ ст. охопило широкі маси людей. Різниця між народнорозмовною мовою, забарвленою діалектними відтінками, і суржи́ком – істотна. Щоб зримо уявити собі відмінність, порівняймо, з одного боку, мову народних пісень чи мову персонажів з народу в текстах українських письменників ХІХ – початку ХХ ст., а з іншого – мовлення, яке досить точно презентують, наприклад, сучасні образи Сердючки чи Віталіки (з відомого серіалу). Але це мовлення звучить нині не лише з уст цих вигаданих фігур, – актори лише копіюють те, що справді дуже часто чуємо в наших містах та селищах.

В умовах радянського колоніального буття вища й професійна освіта, масовий інформаційний простір, сфера обслуговування захочували тяжіти до російськомовності. Ні, прямо українська мова не заборонялася. Проте давалися явні чи ледь завуальовані, але наполегливі імпульси її «непрестижності», «другосортності», «раритетності», «безперспективності». А щодо тих людей, які соціалізувалися, таки послуговуючись чистою українською, часто поширювались сумніви в політичній благонадійності і вірності режиму. Тому чимало українськомовних людей (з дитинства – носіїв діалекту свого регіону) переходили цілком на російську. Але було ще більше таких, які, не знаючи добре російської, для результативнішої соціалізації хаотично, але масовано вкраплювали у свою українську російські елементи – і лексичні, і граматичні, і фонетичні. Спорідненість мов давала таким людям підстави вважати, ніби цього для російськомовності достатньо – «поймуть». Утворювалася потворна суміш, з часом такі люди (а їх були мільйони) підзабували вже органічну українську і лише й спроможні були спілкуватися цією мішаниною. Передавали вони такий мовний код і своїм дітям, а ті – своїм. На цьому ґрунті маса суржикомовних ставала моделлю творення гумористичного образу «смешного хохла». І цей образ у загальному масовому просторі радянської імперії, на жаль, нерідко активно популяризувався як нібито зразок українця як такого. А це своєю чергою формувало в багатьох зросійщених чи напівзросійщених українців комплекс сорому за свою українськість. Бо вони вже й самі ототожнювали українськість із цим «гротесковим», «фрикковим», але масовано розтиражованим образом.

Суржикомовність, по суті, – це результат соціального експерименту з відбирання в людини її ідентичності, зокрема, мовної. І на жаль, за тривалі часи російщення (прямого чи опосередкованого) масштаби суржику стали катастрофічними.

І ще раз наголосимо: народнорозмовна діалектна мова і суржик – це різні речі. Діалект має свої відносно сталі граматичні, фонетичні та інші особливості, відносно сталий лексичний запас. Натомість

суржик – це хаотичне поєднання граматичних, фонетичних і лексичних елементів двох мов. У суржику немає ніякої сталості, регулярності. Прикладів суржикової безладної ламки структури двох мов можна почути чимало на вулицях теперішніх українських міст і селищ. До речі, прикро, що часто суржик проявляється в тому, що найзвичайніші, «прості» слова вимовляють з українською вимовою і граматикою, а іншомовні чи, так би мовити, «культурні» – з ламано російською граматичною й фонетичною конфігурацією. Наприклад, одна й та сама людина каже: «налий мені води»; «принеси хліба»; «відчини вікно». А згодом, говорячи вже про щось менш звичне і менш просте, висловлюється, наприклад, так: «Мені кажеється, що підвищення тарифів буде продолжаться. Та про це і по телевізору говорять. Улучшення від цієї власті, від цього президента уже нет смисла ждатель. Їхне отношеніє к людям ужасне, ніякої ответственності. Дійствительно: токо думают о собственном тщеславії і багатстві. І як ми можем на це повліять? Ніяк!» Думаю, такі приклади суржику доводиться чути щодня багатьом із нас. Тобто часто, на жаль, ніби «соромляться» вимовляти слова і звороти на серйозні теми саме в українській лексичній, фонетичній, граматичній конфігурації. Або просто звичнішим видається не думати про пошук українського відповідника, – настільки міцно ламані російськомовні форми закріпилися у вжиткові. І не тільки в побуті: часто так розмовляють й учасники певних ток-шоу або так звані «інфлюенсери» соцмереж тощо. Це популяризується й закріплюється майже як «норма» різноманітними «лігами сміху», серіалами, кухонними конкурсами, реаліті-шоу тощо.

Тобто суржик – це мовний хаос, руйнування мовної єдності як такої. Він не має ніяких внутрішніх законів, крім одного – ламати цілісність. І в цьому його принципова відмінність від діалектної мови. Щоб переконатися, достатньо вслухатися в мову простих людей, які природно розмовляють діалектом, а не суржиком (такі ще є, і не тільки на Заході України, а подекуди збереглися і в Центрі, і на Півдні, часто-густо вже похилого віку). Хоч на них літературна мова не особливо впливала, однак їхнє мовлення все одно доволі цілісне граматично й фонетично, і навіть багато в чому й лексично. Там є свої внутрішні закони, своя внутрішня мовна логіка, свої не писані, але дієві, правила (регулярності), яких ці люди здебільшого не порушують, якщо їм – внаслідок тих чи інших причин – вдалося зберегти імунітет проти суржикової корозії.

Звісно, у діалектному мовленні можуть бути «незвичні» слова, можуть бути дозовані вкраплення лексики інших мов (польської, російської тощо), специфічна інтонація, відмінна від літературної мови. Але не це тут головне, а якраз наявність внутрішньо єдиної, своєї, цілісної граматичної й фонетичної ідентичності: доволі однорідна українська вимова звуків, усталене відмінювання слів, будова речень тощо. Це й робить діалект феноменом мови, її своєрідної (хай і стихійної) культури.

Натомість суржик є феноменом «антимови», її антикультури. Інколи твердять, що суржик – це простота, а простота – це, мовляв, річ

позитивна. Насправді ж, суржик – це не простота, а якраз складність. Адже саме складністю є будь-яке нагромадження різнорідного. Що більш складне, непрохідне: купа довільно скиданих і часто поламаних інструментів чи ж, навпаки, справні інструменти, розкладені впорядковано і за свої призначенням? З чим буде простіше дати собі раду і скористатися, виконуючи певну роботу? Звичайно, з другим. Тому суржик – це не простота, а якраз безглузда складність, складне нагромадження граматично безладного. У суржику менше простоти, ніж у відносно цілісній, органічній, граматично однорідній мові. Однорідне і впорядковане – об'єктивно простіше, прозоріше, ніж різнорідне і безладне. Суржик є зримим індикатором хаосу і деструкції, які впродовж часів колоніального буття панували не лише над мовою, а й над свідомістю багатьох українців. Ці наші міркування щодо суржику ми також розгортали у нашому дописі у соцмережі Facebook²²⁴.

***б) Долання наслідків мовного російщення:
безпекові смисли***

Але багатьом громадянам України притаманна і майже повна зросійщеність мовної практики, навіть не суржик. Ідеться не тільки про російськомовність етнічних росіян, а про поширення мовної зросійщеності, на жаль, і на багатьох етнічних українців.

Особливо гострою є мовна ситуація в міському комунікативному просторі Сходу та Півдня України (хоча істотно зазнали російщення й міста інших регіонів України, зокрема, й західноукраїнське місто Чернівці, де наприклад, наприкінці радянської епохи більшість середніх шкіл були з російською мовою навчання).

Немає сенсу заперечувати той очевидний факт, що переважна більшість мешканців обласних центрів Сходу й Півдня України основною мовою свого щоденного спілкування нині мають російську. (Інша річ, наскільки ця російська мова є правильною й відповідною взірцевим граматичним стандартам. Переважно вона такою не є.). У міському просторі цих регіонів майже всі 30 років Незалежності російська мова домінувала у пресі, телекомунікаційних засобах масової інформації, реальному практичному вжиткові не лише на побутовому рівні, а й у громадських установах, органах влади, закладах і заходах культури тощо.

Останнім часом, звісно, спостерігається підвищення уваги певних сегментів громадян цих регіонів до української мови. Але нерідко серед багатьох із них все ще панує стереотип, що самовизначення на користь української мовної ідентичності – другорядна (або й взагалі зайва) прикмета громадянської приналежності та патріотизму.

Водночас, ширший погляд на цю проблему дає підстави вважати, що саме масова російськомовність значних сегментів громадян

²²⁴ Бродецький О. С. Про суржик.

URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2058818550871288&id=10002294891739. (дата звернення: 10.12.2021).

Україні виявилася одним із тих драматичних ідеологічних приводів, що покликали в наше суспільство ті болісні соціально-політичні тенденції, які переживає нині Україна. Уявімо собі пересічного росіянина (з Росії), який приїздив (наприклад, у відрадження) в останні, наприклад, 5 десятиліть до того чи іншого обласного центру України (їдеться про більшість таких міст Сходу й Півдня та значну частину міст Центру і навіть деяких міст Заходу). Що він там чув на вулицях, у крамницях, з екранів популярних телеканалів та радіостанцій? Він чув переважно російську мову або суржик (який він сприймав як спотворену російську). Він не заглиблювався в історію, етнологію, мовознавство тощо. Та й не було в нього звідки брати про ці речі об'єктивну інформацію щодо українського питання (навіть якби раптом захотів заглибитися). Який висновок він виносив про Україну, повертаючись додому? Щось на кшталт: «Они – это те же самые мы». Висновок – всуціль хибний, але, на жаль, за мовним досвідом, побаченим в Україні, він міг саме так судити (звісно, беручи до уваги поверхову видимість, але часто для масового сприймання це і є платформою суджень). І це помножувалося на те, що він, на жаль, міг часом чути подібне з уст самих зросійщених українців! На цій підставі він (та мільйони таких, як він) переконано (хоч ця переконаність і хибна) підтримували відповідну ідеологію, пропаганду та політику кремлівської влади та її посіпак-«жириновських» щодо України (ця політика кристалізувалася в повторних і безглузких ярликах: «один народ»; «украинский язык – сомнительное изобретение» і т.д.).

У такий спосіб масштабна зросійщеність України, політично й культурно інспірована та реалізована в імперсько-колоніальні часи (а особливо в їхній радянський період, бо саме тоді вона охопила й маси простих людей), – виявилася одним з приводів гібридних (що тривали весь період від 1991 р.) і фізичних (від 2014 р.) атак кремлівської влади на незалежну Україну, її суверенітет та цілісність.

Риторичу цих атак втілено в такому гротесково-шовіністичному способі міркування про українців, часто заохочуваному російськими пропагандистськими структурами. Наприклад, одіозний політик В. Жириновський (якого, до речі, у квітні 2021 р. В. Путін нагородив орденом «За заслуги перед Вітчизною» I ступеня²²⁵, а в листопаді 2021 р. патріарх Кирил – орденом князя Данила Московського I ступеня²²⁶) в інтерв'ю Дмитру Гордонові у 2020 р. переконано повторював типову для шовіністичної ідеології «мантру»: «Усі, які проживають у кордонах [колишньої] Російської Імперії повинні вважати себе росіянами [...] А Україну

²²⁵ Владимир Жириновский награждён орденом «За заслуги перед Отечеством» I степени. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/65434> (дата звернення: 10.12.2021).

²²⁶ Святейший Патриарх Кирил вручил В.В. Жириновскому орден благоверного князя Даниила Московского I степени. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5868170.html> (дата звернення: 10.12.2021).

вигадали. Це пгтучне. Мову вигадав Грушевський. А саму Україну вигадали поляки, німці, американці [...]»²²⁷.

Масштаби зросійщення України, організовані свого часу саме під егідою кремлівської політики, багато в чому й сьогодні служать для російських функціонерів та пропагандистів своєрідною опорою для розгортання такої, по суті, ненависницької риторики. І з 2014 р. це обернулося своїми жахітними виявами прямої агресії.

Одним із факторів заохочення сепаратистських настроїв у східному регіоні не тільки безпосередньо в 2013-2014 рр. та надалі, а й у попередні роки ставали нав'язливо поширювані російськими пропагандистськими інстанціями та їхніми сателітами в Україні гасла про нібито органічну, історичну «російськомовність» мешканців цього регіону, а отже, нібито законну приналежність цих територій до «русского мира» в його імперському розумінні (за якого нівелюється національно-культурна відмінність українців як окремої нації від росіян). Це мотивувало підживлення в частини населення цього регіону негативного ставлення до будь-яких заходів, спрямованих на піднесення ролі й престижу української мови як у державі загалом, так і безпосередньо у східних областях. У такий спосіб мовний чинник був однією з ключових ідеологем-міфологем гібридного заохочення сепаратистських тенденцій не лише на Донбасі чи в Криму, а й, наприклад, у Харківському, Одеському та інших регіонах. На щастя, названі регіони, на відміну від Криму і частини Донбасу, вдалося убезпечити від політичних і військових наслідків сепаратизму і війни, однак на ментальному рівні мовне питання й нині слугує чинником гострих дискусій та соціальних розбіжностей, про що свідчать, зокрема, нерідко конфліктогенні обговорення цих питань у соцмережах. На роз'ятрування такої конфліктогенності й працює пропагандистська машина підкремлівської Росії. Серед іншого, доволі показовою тут є всуціль маніпулятивна нещодавно опублікована стаття В. Путіна²²⁸, де в дусі навіть уже не радянської, а, по суті, імперсько-монархічної ідеології цілеспрямовано спотворюється історіософська оптика усвідомлення специфіки української і білоруської націй та їхніх національних культур.

Безперечно, серед потужних чинників зросійщення була і досі, на жаль, є ситуація із активністю Московського Патріархату в Україні. Використовуючи переважно церковнослов'янську мову як нібито максимально прийнятну для сакраментальних сфер, ця церковна структура дає масовій свідомості своїх послідовників явні чи завуальовані сигнали вважати російську мову культурно «престижнішою», ніж українська, і

²²⁷ Скандальное интервью Жириновского Гордону.
URL: https://www.youtube.com/watch?v=-juY7fgcusc&tab_channel=%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%B0. (дата звернення: 10.12.2021).

²²⁸ Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев.
URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>. (дата звернення: 10.12.2021).

«єдино» релевантно вираженню вищих духовних смислів. Звісно, тут відбувається маніпуляція, адже церковнослов'янська і російська – це й історично, й лінгвістично різні мови. Однак для масової свідомості послідовників Московського патріархату ці тонкощі часто невідомі, і церковнослов'янську вони розглядають як архаїзовану форму російської. Відповідно, у свідомості тих послідовників Московського Патріархату, які є не надто самостійно мислячими, спрацьовує псевдологічний ланцюжок: якщо в храмах служать «російською», то отже, їй – особлива пошана, у неї, мовляв, «особлива роль». На жаль, такі ментальні механізми, попри всю хибність їхнього змісту, досі залишаються практично дієвими для свідомості частини українців не тільки Сходу, а й Центру (а подекуди навіть деяких міст Заходу) України.

Крім мовного виміру, символічним є й загальний ідентичнісно-ціннісний аспект позиції функціонерів Московського Патріархату. Не вдаючись тут спеціально в деталі цього комплексу проблем, звернімо лише увагу на один промовистий факт. Приміром, у лютому 2020 р., представляючи колективний «голос» Синоду Російської Православної Церкви, лідер її української частини митрополит Онуфрій Березовський зачитував у Москві слова похвали на честь предстоятеля РПЦ Кирила (а цілковита підтримка Кирилом політики Кремля загальновідома). Це привітання до ювілею і досі можна побачити на офіційній веб-сторінці Московського Патріархату²²⁹, і там чітко зазначено, хто саме його виголосив. І до речі, з уст митрополита Онуфрія Березовського прозвучали навіть такі слова щодо першої особи Російської Православної Церкви: «[...] Ви, подібно до Христа, привертаєте до себе дітей і молодих людей, які нині особливо потребують духовної підтримки й морального виховання. Адаже від того, якими вони виростуть, багато в чому залежить майбуття не тільки *нашої Церкви, а й країни* (курсив наш – О.Б.)»²³⁰. Як бачимо, тут використано навіть не множину слова («країни»), а однину («країну»), що засвідчує своєрідне ментально-ціннісне налаштування митрополита Онуфрія Березовського (повторюємо: він особисто виголошував це у столиці держав-агресора).

Покажемо є й те, що досі в церковних крамницях ряду храмів Московського Патріархату в Україні реалізується видана в Україні література, де фігурують та заохочуються ідеологеми «русского мира». На цю обставину нещодавно у своєму відеоблогові звертав увагу (з посиланням на конкретні видання) священник Православної Церкви України, волонтер та громадський активіст Роман Гришук²³¹. Наприклад, у

²²⁹ Поздравительный адрес членов Священного Синода Русской Православной Церкви Святейшему Патриарху Кириллу с годовщиной интронизации. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5584542.html>. (дата звернення: 10.12.2021).

²³⁰ Там само.

²³¹ Відеоблог Романа Грищука від 10.09.2021 р. URL: <https://www.facebook.com/100003612305804/videos/172430165029266> (дата звернення: 10.12.2021).

відповідному виданні структури Московського Патріархату в Україні міститься «*Молитва об спасенні державы Росийской и утолении в ней раздоров и нестроений*»²³². Священник Роман Грищук не без підстав припускає, що за такими формулюваннями може критися майже й не завуальована імперська претензія на Україну. Адже ця молитва міститься в розділі «*Молитвы о Отечестве*»²³³. Тож виходить українських вірян такі видання, розповсюджені при храмах відповідної церковної структури, закликають ототожнювати поняття «отечество» і «Российская держава».

До речі, процеси російщення у парадоксальний спосіб зберігали свою інерцію і довгий час у роки незалежності. Крім діяльності Московського патріархату, основні канали цього – масова «попсова» культура, що довгий час уже і в роки незалежності орієнтувалася на Москву як на «культурну метрополію»; домінування російських або проросійських ЗМІ, формалізм та інертність у впровадженні української мови у шкільній та вищій освіті багатьох регіонів.

Торкаючись мовних аспектів масової культури, звернімо увагу на резонансну історію щодо ставлення до української мови, зокрема, у спортивній сфері. Це, мабуть, та сфера, публічне мовлення представників якої найменше звільнилося впродовж років незалежності від уярмленості зросійщеністю. Але на тлі своєрідного «мовного ренесансу», що відбувається нині в країні, в останній час публічна увага представників громадянського суспільства до стану речей у мовній царині має шанс спричинити конструктивні трансформації. Наприклад, під час чемпіонату світу з футболу влітку 2021 р. відома українська громадська активістка та письменниця Лариса Ніцой на своїй сторінці у Facebook привернула увагу до факту, який би був дивним у багатьох країнах світу: представники національної збірної дають післяматчеві інтерв'ю не державною мовою²³⁴. Але парадокс у тому, що невдовзі батько одного зі спортсменів заявив, що вдома, з родиною, той спілкується українською²³⁵. Про обидві події активно сповіщали ЗМІ, зокрема й радіостанція «*BBC News Україна*» та її сайт; посилання на відповідні матеріали звітти ми й навели.

Поміркуймо. Спортсмен – молода талановита людина. Такими є і його колеги по команді. Навчалися у школі вони, звісно ж, уже за доби Незалежності. В усіх класах, отже, вивчали українську; складали ЗНО з неї; вивчали чи вивчають її і в коледжі або університеті (де, можливо, навчалися чи навчаються). Тобто причина не у «фізичній» нездатності сформулювати кілька фраз державною і рідною для більшості громадян України мовою – у відповідь на поставлені цією мовою запитання

²³² Полный православный Молитвослов на всякую потребу. Почаев : Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2018. С. 592.

²³³ Там само. С. 735.

²³⁴ Довбик, Ніцой і українська мова. Як розгортався навколофутбольний скандал. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57679031>. (дата звернення: 10.12.2021).

²³⁵ «Артем Довбик вдома говорить українською» – розмова з батьком героя збірної України. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57679035> (дата звернення: 10.12.2021).

журналіста загальнонаціонального каналу. У будь-якому разі російське мовлення наших спортсменів граматично навряд чи вишуканіше, ніж би могло бути їхнє українське мовлення. Причина небажання відповідати на запитання журналістів українською – в іншому. У чому ж? Неготовність багатьох українців (зокрема, й впливових) публічно висловлюватися українською – це соціально-психологічний синдром «Лукашенка – Мілевського». Пояснимо, що маємо на увазі під цим формулюванням. Імена ці досить символічно ілюструють суть явища. Хоч, звісно, не ці особи першопрічини явища. Вони лише його промовисті носії. Олександр Лукашенко – родом з білоруського села (де й багато років жив та працював), отже, безперечно, упродовж усього життя він чув, знав живу білоруську мову. Але, вихований та налаштований глибоко колоніально, підімперськи, він ніколи не вбачав у ній чогось серйозного, респектабельного, поважного. Тому на посаді керівника держави систематично робив чимало кроків, щоб так і не дати білоруській мові повноцінно піднятися у суспільстві. І вона там нині в такому занепаді, в якому, можливо, навіть не перебувала українська мова на Сході й Півдні України за часів Л. Кучми й В. Януковича. Хоча ці рівні занепаду схожі. А Артем Мілевський (колись провідний футболіст українських клубів і національної збірної) 2009 р. заявив в інтерв'ю (це тоді гучно обговорювалося), мовляв, це смішно – серйозні фільми озвучувати українською, тож через це він, за його словами, перестав відвідувати кінотеатри, хоч любить кіно²³⁶. Він з Білорусі, але, вочевидь, таке саме ставлення в нього і до білоруської мови, а не тільки української. Тут питання не в тому, чи це білоруська, чи українська, а в тому, що це щось, як йому здається, менш «солідне», менш «авторитетне», ніж російська, яка асоціюється в нього з «висотою центру». Це колоніальний синдром знецінення свого. Політичні структури імперії давно пішли в небуття (принаймні на теренах України), але ментальні (часом і несвідомі) прив'язки до її базисів ще, на жаль, відчутно діють. Тож треба мудро, осмислено, креативно, солідарно виборсуватися з-під влади колоніальних ментальних пасток, «голохвастіських» комплексів, тягарів меншвартості.

Цікаво, що суспільний резонанс довкола ставлення спортсменів до престижності української мови таки спричинив позитивну метаморфозу. Якщо в червні 2021 р. на чемпіонаті Європи з футболу ми ще бачили, що українські спортсмени соромляться української мови, то вже в серпні цього ж року на Олімпійських Іграх багато хто зі спортсменів публічно спілкувався з журналістами (а через них і з багатомільйонною аудиторією українських вболівальників) – українською мовою, і це стало своєрідною тенденцією. Комуś (як, наприклад, чемпіонів Жану Беленюку) це вдавалося дуже добре, хтось мусив ретельно, старанно, з паузами підбирати слова. Але головний факт в іншому: відбулася ламка

²³⁶ Артем Мілевський: «Смотреть серьезные фильмы на украинском языке – это смешно!» URL: <https://kr.ua/culture/187273-artem-mylevskiy-smotret-sereznye-filmy-na-ukraynskom-yazyke-eto-smeshno> (дата звернення: 10.12.2021).

задавленого стереотипу й соціально-психологічного «комплексу» щодо вживання української мови в публічній сфері. Тож привертання уваги до ставлення до мови, її дієвого використання й престижу у сфері спорту відіграло свою позитивну роль.

Зрештою, до чинників російщення, які довгий час зберігалися і в роки незалежності, належить і активно поширювана свого часу (а подекуди й зараз) риторика про нібито «державний тиск» на права російськомовних. Хоч факти свідчать про протилежне: за кількістю культурної інфраструктури в багатьох обласних центрах України у своєрідному мовному «гетто» впродовж десятиліть незалежності перебували саме україномовні громадяни. Натомість російськомовні мали цілковите домінування своїх засобів інформації, культури, нерідко – й практики освіти тощо.

Зробимо принципове застереження: ми аж ніяк не маємо на думці оголосити російську мову чимось негативним і вартим зневаги. Як і кожна мова, вона є культурною цінністю, і нею справді створені потужні культурні масиви, зокрема й в Україні. Але усвідомлення і визнання цього не повинно бути маніпулятивним механізмом гальмування заходів із долання історичних наслідків витиснення української мови з культурного життя істотної частини регіонів України.

в) Трансформації в мовній сфері: умови безпекової дієвості

Доволі помірковані новації українського законодавства, спрямовані на підвищення престижу української мови, і сьогодні наражаються на серйозний опір владних структур держав-сусідів, які на ментальному рівні зберігають «імперську» чи, так би мовити, «державно-зверхню» свідомість і ставляться до українських земель як до потенційного ареалу свого геополітичного впливу. На жаль, деструктивні позиції в цьому аспекті засвідчили не лише кремлівський центр і російська юрба, а й влада ряду західних сусідів України. Достатньо взяти до уваги деякі одіозні заяви та дії урядів Угорщини, Румунії щодо елементів освітнього й мовного законодавства України та питань історичної і культурної пам'яті. (Про це свідчили, наприклад, такі сповіщення інформаційних агенцій та авторитетних ЗМІ^{237,238}). І це при тому, що українські законодавчі ініціативи, котрі наражаються на їхню протидію, аж ніяк не перешкоджають національним меншинам повноцінно вивчати рідні мови. Навіть гарантується право на повне навчання школярів – представників нацменшини національною мовою до певного класу, а відтак – постійне

²³⁷ Сійярто викликає посла України в Угорщині через закон про освіту.
URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28727248.html>. (дата звернення: 10.12.2021).

²³⁸ Угорщина та Румунія спільно виступатимуть проти українського закону про освіту.
URL: https://censor.net/ua/news/457812/ugorschyna_ta_rumuniya_spilno_vystupatym_ut_proty_ukrayinskogo_zakonu_pro_osvitu. (дата звернення: 10.12.2021).

вивчення рідної мови (поряд з українською) та освоєння нею окремих предметів. Як зазначено, у статті 7 «Закону про освіту», прийнятого 5 вересня 2017 р., «Особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою. Особам, які належать до корінних народів України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної і загальної середньої освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідного корінного народу. Це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідного корінного народу України поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою. Особам, які належать до корінних народів, національних меншин України, гарантується право на вивчення мови відповідних корінного народу чи національної меншини в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства»²³⁹. Українське законодавство в цьому питанні є доволі поміркованим і скеровується лише на те, аби, поряд зі знанням своєї національної мови, громадянин України – представник нацменшини діставав повноцінну освіту державною мовою і, відповідно, мав належні можливості подальшої соціалізації в Україні. До того ж встановлювався доволі тривалий перехідний період від дії попередніх норм до тих, що підлягали впровадженню. Цей перехідний період діяв щодо набрання чинності й нормами Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (наприклад, у частині, яка стосувалася мовних аспектів у сфері обслуговування споживачів).

І завершимо вказівкою на прикметну й обнадійливу обставину. 78,3 % опитаних в масштабах держави (згідно з новим дослідженням Центру Разумкова та Фонду «Демократичні ініціативи»²⁴⁰) вважають своєю рідною мовою українську. І наведені соціологічні дані, на нашу думку, доволі реалістичні. Справді, навіть багато російськомовних у нашій країні (а суржикомовних – і поготів) називають своєю рідною мовою все ж саме українську, усвідомлюючи, що це мова їхнього роду, що нею активно спілкувалися їхні предки, і що в певних поколіннях (можливо, в їхніх батьків, можливо, в бабусь-дідусів, а може, й у прабабусь-прадідусів)

²³⁹ Закон України «Про освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380.
URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

²⁴⁰ День української писемності та мови-2021: чи стає української мови більше у публічному просторі. URL: https://dif.org.ua/article/den-ukrainskoi-pisemnosti-ta-movi-2021-chi-stae-derzhavnoi-movi-bilshe-u-publicnomu-prostori_?fbclid=IwAR2fNz4-uTYIavd8aZbHHjJSCpU-rv6VZVz-Md7O0fOOIznoi9Kfav9RC6k. – Назва з екрану (дата звернення: 10.12.2021).

вона була відібрана внаслідок масованих тенденцій російщення – особливо в радянський час. Тому вони заявляють: українська для нас – рідна. Навіть на Сході і Півдні так висловлюється більшість – відповідно 58,5% і 55,6% респондентів²⁴¹. Цим самим, навіть якщо вони на практиці російськомовні, ці люди підтверджують, що розуміють: їхня російськомовність – набута, а органічна мова їхніх родів – українська. І це обнадійлива тенденція, бо може спонукати свідомо повертатися до української мови.

Підсумовуючи, зазначимо, що серед вартих заохочення заходів щодо підвищення престижу, розширення сфери вжитку та зростання культури обізнаності з українською мовою в Україні, на нашу думку, мають бути такі: реальні заходи із ширшої українізації масової культури; пошук інвестицій в україномовний інформаційний та медійний продукт; урізноманітнення заходів із піднесення мовного патріотизму педагогів загальної і вищої освіти; принциповість у впровадженні відповідних законодавчих норм (навіть попри політично заангажований спротив щодо цього влади деяких держав-сусідів). Надзвичайно велике значення має саме низова, побутова ланка трансформації ментальності щодо цього питання. І тут особлива відповідальність лягає на журналістів, блогерів, активних користувачів соцмереж, діячів масової культури, активістів громадянського суспільства, менеджерів соціокультурної, медійної, видавничої сфер. Ідеться про роль так званої активної, креативної меншості. Довгий час посилялися на те, що російськомовний продукт у масовій культурі є фінансово результативнішим, оскільки відкриває набагато ширші ринки, ніж україномовний продукт. А проте свідомість медіабізнесменів має враховувати, крім чинників поточної вигоди, і довгострокову перспективу культурного розвитку України. Без повноцінного функціонування української мови на всіх теренах нашої країни вона ще довгі десятиліття має ризик залишатися об'єктом гібридних маніпуляцій влади східного сусіда, яка видаватиме «російськомовність» за ознаку належності до «русского мира». Тож саме послідовна українізація масового інформаційного простору (телебачення, серіальний продукт, радіо, молодіжна музика, кінематограф, театр), сприймання українськомовності цих сфер як норми – це єдиний шлях долання наслідків російщення культурного простору України і вагомий безпековий важіль.

²⁴¹ Там само.

ФЕНОМЕН БЕЗПЕКИ:
соціально-гуманітарні виміри

За загальною науковою редакцією
Віталія Мудракова

колективна монографія

УДК: 316.47/.48-049.5

ББК: 60.524.1/.2

Ф 42

Рекомендовано до друку Вченою радою
Хмельницького національного університету
(протокол №16 від 28.04.2022 р.)

Рецензенти:

Василь БАЛУХ

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАПН України, перший проректор Чернівецького національ-
ного університету імені Юрія Федьковича

Дмитро ШЕВЧУК

доктор філософських наук, професор, проректор з науково-
педагогічної роботи Національного університету «Острозька
академія»

Феномен безпеки: соціально-гуманітарні виміри / за заг. наук. редакцією Віта-
лія Мудракова. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2022. 332с.

ISBN 978-617-7600-61-8

У монографії порушуються проблеми, що у різній мірі стосуються феномену
безпеки; осмислюється своєрідність безпекових аспектів сьогодення, їх соціоку-
льтурні та освітні виміри; концептуалізується поняття «гуманітарна безпека».

Монографія буде цікава всім, хто вже працює або планує працювати у безпеко-
вій сфері різних рівнів. Зокрема представлені позиції міститимуть інтерес для
аналітиків ідеологічних царин, медіаторів, тренерів із соціальних комунікацій,
представників організацій гуманітарного та соціально-політичного спряму-
вання, політиків, академічної спільноти, а також студентів закладів вищої освіти,
спеціальності яких близькі до соціально-гуманітарної сфери.

ISBN 978-617-7600-61-8

УДК: 316.47/.48-049.5

ББК: 60.524.1/.2

Ф 42

Передмова.....	7
Вступ.....	9
Розділ 1. ХАРАКТЕРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ.....	13
<i>Бородіна Наталія</i>	
§ 1.1. Феномен безпеки у контексті толерування жорстокості....	15
а) Безпека та права людини: інституційні та наукові інтенції.....	16
б) Безпека та права людини: український контекст усвідомлення.....	19
в) Безпека і толерування жорстокості.....	21
<i>Гончаренко Катерина</i>	
§ 1.2. Специфіка (<i>не</i>)безпеки «суспільства ризику».....	29
а) Вступні зауваги й теоретичні розробки.....	30
б) Постмодерністська специфіка інтерпретацій.....	33
в) Анатомія «небезпечної» безпеки.....	37
<i>Адольфі Райнер</i>	
§ 1.3. Епоха нових ідентичностей: потреба в безпеці та боротьба за справжню історію.....	43
а) Утримання в павутинні історії (Проблемний тиск великих потрясінь).....	44
б) Робота над історичною свідомістю.....	46
в) Конструкції ідентичності (Образ думки в розумінні ідентичності).....	49
г) Чому безпека не є антропологічною константою (Потреби ідентичності й пропаганда ідентичності та їх приховані справжні причини).....	53
<i>Руснак Ігор, Рупташ Ольга</i>	
§ 1.4. Світоглядні виміри безпеки та культуротворчий потенціал технології deepfake.....	57
а) Діпфейк як феномен інформаційної доби.....	58
б) Діпфейк й епістемологічні проблеми.....	61
в) Етичні проблеми діпфейк-технології та засоби їх запобігання.....	71
г) Мистецтво та культура як контексти використання діпфейк-технології.....	79
<i>Зінченко Віктор</i>	
§ 1.5. Тенденції та перспективи української інституалізації націст- ворення та державотворчості: особливості безпекових конс- тант.....	85
а) Історичні віхи контексту соціально-стратифікаційних процесів та феномен еліт...	86
б) Національна ідея, деструктивні міфологізації та пошук форм єдності.....	90
в) Небезпеки ідеологізації.....	99
г) Від засновків національної культури до громадянської демократії націстворчості....	102

Розділ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ.....109

Ганаба Світлана

- § 2.1. Історична пам'ять як чинник примирення та консолідації суспільства: безпекові конотації.....111
- а) Фактор досвіду минулого в консолідації суспільства.....112
 - б) Буттєва характерологічність історичної пам'яті.....113
 - в) Символічне кодування міського простору: випадок Хмельницького.....117
 - г) Висновкові зауваги.....124

Гапченко Олена

- § 2.2. Феномен української інтелігенції: ретроспекція модусів самоосмислення між свободою та безпекою.....127
- а) Вступні акценти.....128
 - б) Інтелігенція: культура і свобода.....129
 - в) Просвітницька тактика як стратегія безпеки.....135
 - г) Модель «стилого життя»: ціннісно-сміслові константи як модуси безпеки....140

Бродецький Олександр

- § 2.3. Ментально-ціннісне підґрунтя мовної свідомості й практики сучасних українців: безпекові аспекти.....147
- а) Суржикові колізії: виміри мови і виміри свідомості.....148
 - б) Долання наслідків мовного російщення: безпекові смисли.....152
 - в) Трансформації в мовній сфері: умови безпекової дієвості.....158

Кіріка Діана, Боднар Алла

- § 2.4. Правові важелі інституту громадського самоврядування у реалізації гуманітарної безпеки.....161
- а) Особливості проблеми та категоріального апарату.....162
 - б) Локальний контекст правових важелів.....166
 - в) Деякі аспекти функціональності.....170

Луцан Ігор

- § 2.5. Інститут військового духовенства (капеланської служби) як феномен безпеки: український контекст.....175
- а) Духовна опіка та церковно-релігійна підтримка: роль і місце в умовах війни.....177
 - б) Волонтерство/благодійність як платформа соціальних перетворень.....178
 - в) Організаційно-правові засади військового капеланства.....182
 - г) Питання професійної підготовки.....183

Семенчук Сергій

- § 2.6. Безпека об'єктів археологічної спадщини Хмельниччини на початку XXI ст.187
- а) Теоретичні особливості та регулятивні механізми.....188
 - б) Історіографічна довідка систематизацій.....191
 - в) Сутнісні ознаки та процеси.....192

Розділ 3. ОСВІТНІ КОНТЕКСТИ.....203

Парандій Валентина

- § 3.1. Освіта в системі національної безпеки: міжнародний досвід та українські перспективи.....205
- а) Постановка та характеристика проблеми.....206
 - б) Побудова системи: якісна освіта – національна безпека.....207
 - в) Безпековий вимір освітньої сфери: міжнародний досвід.....212
 - г) Алгоритм побудови майбутнього безпекового середовища.....214

Калінічева Галіна

- § 3.2. Безпековий вимір модернізації вищої освіти України.....217
- а) Актуалізаційні конотації проблеми.....218
 - б) Етапи реформацийних заходів.....219
 - в) Конкретизація інструментальності.....221
 - г) Стратегічні та загально-предметні візії.....226

Петрук Наталія

- § 3.3. Освіта як фактор формування простору гуманітарної безпеки.....231
- а) Формулювання проблеми та контекст.....232
 - б) Безпека: філософія, історія, українознавство, культурологія.....234
 - в) Безпека: комунікація, відповідальність, інтелектуальна інтеграція.....246

Островий Володимир

- § 3.4. Історична правда та історична освіта: чинники національної безпеки України.....255
- а) Контекстні засновки проблеми.....256
 - б) Функціональні характеристики шляхів і засобів.....264

Горохолінська Ірина

- § 3.5. Безпековий потенціал богословської освіти.....277
- а) Релігійний світогляд та питання безпеки: актуальні точки дотику.....278
 - б) Західноєвропейський досвід богословської освіти: безпекові можливості.....281
 - в) Безпековий потенціал богословської освіти в Україні: палітра підходів.....286
 - г) Богословська освіта та богословська просвіта на шляху гуманітарної безпеки.....290

Поліщук Олександр, Мураков Віталій

- § 3.6. Самоідентифікація та освіта: до проблеми усвідомлення та впровадження гуманітарної безпеки.....291
- а) Світоглядні особливості та методологічні пріоритети.....292
 - б) Антропологічно-ціннісні аспекти осмислення.....297
 - в) Структурно-формальні шляхи реалізації.....303

Мураков Віталій

- § 3.7. Гуманітарна безпека: від проблем галузевого визначення до особливостей дидактичної визначеності.....309
- а) Самобутність кентавра або межі та своєрідність гуманітарної сфери.....310
 - б) Переоцінка самооцінки: гуманітарна безпека і метастази ідеологій.....316
 - в) Компетентності: поміж виживанням та дидактикою.....326